

בפתח הספר

עניינו של הספר בקבוצה של שירי קודש עבריים אשר נכתבו בתקופת השיא של היצירה העברית על אדמת ספרד (תור הזהב, המאה האחת-עשרה והשתי-עשרה), המכונים רשויות אישיות. שירים אלה נכתבו לצורכי עבודת בית הכנסת ושימשו פיוטי פתיחה לפסקאות תפילה שלפני ברכותיה של קריאת שמע בתפילת השחרית. עד לאסכולת ספרד לא היו חלקי תפילה אלה מפויטים; הרשויות פרצו אפוא את הגבולות המקובלים של הפיוט והיו בבחינת חידוש מהפכני (על פי פליישר, 1975, עמ' 396). רוב הרשויות הידועות לנו הן פרי עטם של שלמה אבן גבירול (אשר נחשב גם למכונן הסוגה),¹ לוי אבן אלתבאן, יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא.

חוקרי השירה העברית בימי הביניים תמימי דעים באשר לרמתם האמנותית המעולה של שירי הרשויות ורואים בהם את גולת הכותרת של הפיוט הספרדי.² עם זאת עד כה לא פורסם ספר שיוחד לדיון בסוגה זו, והדיונים החשובים בכמה משירי הסוגה ניתנו בעיקר בתוך סקירה של כלל הסוגות המשמשות בשירת הקודש הספרדית או במאמרים המוקדשים לעיון בשירים יחידים או לדיונים בהיבטים פואטיים ודתיים כלליים הנוגעים גם לרשויות. גם הספר הזה אינו דן ברשויות בכללן אלא במחלקה אחת שלהן: הרשויות האישיות. כוונתו לאפיין את שירי הרשויות האישיות כקטגוריה פואטית לעצמה ולהצביע על

1 עזרא פליישר מציין כי את פריצת הגבולות המקובלים של הפיוט עשה הפייטן יוסף אבן אביתור (נולד באמצע המאה העשירית ומת לאחר שנת 1012; על פי שירמן, 1960, עמ' 53). עם זאת פליישר מעיר כי אבן אביתור עדיין הצמיד את רשויותיו אל שתי התחנות הליטורגיות של פסוקי דומרה, אל "ברוך שאמר" (הברכה שלפני פסוקי דומרה) ואל "נשמת כל חי" (הברכה שלאחר פסוקי דומרה), ויצר את הרשויות ל"ברוך שאמר" ואת פיוטי "נשמת" (פליישר, 1975, עמ' 396). את כינונם של שאר סוגי הרשות (הרשות לנשמת, המתרח, הרשות לקדיש והרשות ל"ברכו") נוטים לייחס במחקר לשלמה אבן גבירול (ראו שם, עמ' 400; לוי, תשמ"ו, עמ' 118). על ה"היגיון הליטורגי" אשר אפשר את התהוותן של הרשויות בספרד כסוג פיוטי חדש לחלוטין ראו פליישר, 1973, עמ' 362.

2 ראו שירמן, 1960, עמ' 181–182, פליישר, 1975, עמ' 401, לוי, תשמ"ו, עמ' 119 ובנימין בר תקווה, תשנ"ו, עמ' 69.

מקורות אפשריים לאיכותם האסתטית המעולה של השירים, אשר זיכתה אותם בהערכה הספרותית יוצאת הדופן שאין חולק עליה במחקר.

הדגשתי את העיון ברשויות האישיות כבקטגוריה לעצמה משום שפיוטי הרשות האישית מוצגים במחקר כתת-סוג או כמחלקה (אחת מבין שתיים) של כלל פיוטי הרשות. המחלקה האחרת המשמשת לצדן בסוגה מכונה רשויות לאומיות; לתפיסת שתי המחלקות הללו (האישית והלאומית) כסוגה אחת ("רשויות") יש הצדקה ברורה: הן השירים האישיים והן השירים הלאומיים משמשים, מבחינה ליטורגית, פיוטי פתיחה לקטעי תפילה מסוימים; עם זאת, מן ההיבט הפואטי העומד ביסודו של ספר זה – מבחינה תימטית ומבחינות רבות אחרות – רב השוני ביניהן על הדמיון, והוא מצדיק את העיון הנפרד ברשויות האישיות כבסוגה (פואטית) לעצמה.

הרשויות הלאומיות, כמו סוגות לא מעטות אחרות של הפיוט הספרדי, עוסקות בנושאים הלאומיים הכלליים של "גלות וגאולה" ומעוצבות לעתים כשיח בין דוברת, המתגלה בגוף ראשון יחיד אך מתפרשת כאלגוריה לכנסת ישראל, ובין אלוהים. לעומתן הרשויות האישיות עוסקות בנושאים אישיים; הן מבטאות את רגשותיו ואת מחשבותיו של האדם היחיד בעמדו מול אלוהיו, ומעוצבות לרוב כמונולוג דרמטי היוצא מפיו של דובר בגוף ראשון יחיד, "גיבורה החדש של שירת הקודש הספרדית" (פליישר, 1975, עמ' 419), בפנייה ישירה אל אלוהים (ולעתים – אל נפשו שלו). בשונה מן השירים הלאומיים, שבהם נחשפת זהותו הלאומית של הדובר, לשירים האישיים אופי אוניברסלי: הדובר מתגלה בהם בדרך כלל כאדם מאמין, לא כבעל זהות לאומית יהודית דווקא (על פי לוין, תשמ"ו, עמ' 129). מלבד זאת, מהיבטים אסתטיים, כגון דמות הדובר, דימוי האל, כוונת הדובר בדבריו אל אלוהים, הלך הרוח האופייני לדובר, השימוש (או היעדר השימוש) הלשוני בצירורים של אהבה נוסח שיר השירים ושירת החשק ועוד – הרשויות הלאומיות מתקרבות אל סוגות קודש אחרות (כמו למשל המאורות, האהבות, הגאולות והזולתות), ונבדלות מן הרשויות האישיות הבדל מהותי.

כאמור, ספר זה מוקדש לבחינה ספרותית של הרשויות האישיות כקטגוריה (פואטית) ייחודית. עם זאת כחלק מן הניסיון לעמוד על אופי הקטגוריה הזו – בעיקר על מאפייניה הייחודיים – היה עליי לצאת את גבולותיה ו"לפלוש" אל סוגות פיוט אחרות; לפיכך יש בספר הידרשות, לעתים נרחבת, גם למאפייניהן (הדומים או השונים) של סוגות שיר אחרות בפיוט הספרדי.

אחד ההיבטים המרכזיים של עיוני ברשויות האישיות בהשוואה אל שירי קודש אחרים הוא ההיבט של החוויה הדתית. על רקע הבחנות שנטבעו בתחום הפילוסופיה של הדת ניסיתי לאפיין את החוויה הדתית המתבטאת בשירי הרשויות האישיות לעומת סוגים אחרים של חוויה דתית המוצאים את ביטויים בסוגות שיר אחרות. אחת מטענות היסוד שלי בעניין זה היא שהסוגות השונות של שירת הקודש הספרדית מתמקדות בהיבטים

שונים של החוויה הדתית, ובהצטרפותן יחד יש בהן ביטוי עשיר ונאמן לאותה הוויה רגשית ייחודית, מורכבת ואינטנסיבית הקרויה "חוויה דתית". הרשויות האישיות הן בעיקר הרשויות שהוקדמו לתפילת "נשמת כל חי" ול"ברכו" (שלפני קריאת שמע וברכותיה), והן כתובות כשיר קצר (3–8 בתים בדרך כלל), בחרוז מבריא ובמשקל הכמותי הערבי הקלסי. אופיין הוא "ספרדי" מובהק מבחינת הסוגה (שהיא חידוש של האסכולה הפייטנית הספרדית), התימטיקה (שירי קודש אישיים) והמשקל (הכמותי-הערבי).

יסודו של הספר בעבודת דוקטור שכתבתי בהדרכתם של פרופ' ראובן צור ופרופ' ישראל לזין מן החוג לספרות עברית באוניברסיטת תל אביב. מעומק הלב אני מודה לשניהם על הדרכתם הטובה, שנעשתה בלב ונפש ובדרכי נועם.

תודה מיוחדת אני חבה לפרופ' ראובן צור על שנות לימוד מאלפות ועל ידידות עמוקה. תודתי שלוחה גם לעורך הסדרה פרופ' אבידב ליפסקר-אלבק על אהדתו לדרפי במחקר; למנהלת בית ההוצאה של אוניברסיטת בר-אילן מרגלית אבישר ולצוות העובדות המסורות אן למדן, ענת גל וחני אהרוני, ולעורכת הלשון איילת בר טל, על העבודה המקצועית ועל מאור הפנים.

תודתי לקרן דב סדן למחקרים בספרות העברית והיידית ולקרן יצחק עקביהו על סיוען הנדיב בהוצאתו של הספר הזה לאור.

